

Byzantina Symmeikta

Vol 31 (2021)

BYZANTINA SYMMEIKTA 31

Το Μεσαιωνικό Αγγελόκαστρο της Κορινθίας. Κάστρο-οικισμός, αγροτική οικονομία

Αλεξανδρος Μ. ΚΟΡΔΩΣΗΣ

doi: [10.12681/byzsym.25034](https://doi.org/10.12681/byzsym.25034)

Copyright © 2021, Alexandros Michael Kordosis

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

To cite this article:

ΚΟΡΔΩΣΗΣ Α. Μ. (2021). Το Μεσαιωνικό Αγγελόκαστρο της Κορινθίας. Κάστρο-οικισμός, αγροτική οικονομία. *Byzantina Symmeikta*, 31, 353–377. <https://doi.org/10.12681/byzsym.25034>

INSTITUTE OF HISTORICAL RESEARCH
SECTION OF BYZANTINE RESEARCH
NATIONAL HELLENIC RESEARCH FOUNDATION

ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΙΣΤΟΡΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ
ΤΟΜΕΑΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ
ΕΘΝΙΚΟ ΙΔΡΥΜΑ ΕΡΕΥΝΩΝ

ΒΥΖΑΝΤΙΝΑ ΣΥΜΜΕΙΚΤΑ

BYZANTINA SYMMEIKTA

ΤΟΜΟΣ 31 VOLUME

ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΚΟΡΔΩΣΗΣ

ΤΟ ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΟ ΑΓΓΕΛΟΚΑΣΤΡΟ ΚΟΡΙΝΘΙΑΣ
ΚΑΣΤΡΟ-ΟΙΚΙΣΜΟΣ, ΑΓΡΟΤΙΚΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ

ΑΘΗΝΑ • 2021 • ATHENS

ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΚΟΡΑΩΣΗΣ

ΤΟ ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΟ ΑΓΓΕΛΟΚΑΣΤΡΟ ΚΟΡΙΝΘΙΑΣ
Κάστρο-οικισμός, αγροτική οικονομία

Το εδαφικό τμήμα της σημερινής Κορινθίας, που χωρίζει το διαμέρισμα Κορίνθου από εκείνο του Άργους, ορεινό κατά το μεγαλύτερο μέρος, ήταν κατάσπαρτο από φρούρια, ένα από τα οποία ήταν και το Αγγελόκαστρο. Όλα τα κάστρα της περιοχής αυτής (τα περισσότερα από τα οποία είχαν χτιστεί στα βυζαντινά χρόνια) βρίσκονταν κοντά στις διαβάσεις επικοινωνίας μεταξύ Κορινθίας και Αργολίδας. Το Αγγελόκαστρο ήταν το πιο κοντινό στον Ισθμό μετά τον Ακροκόρινθο. Ειδικά από το Αγγελόκαστρο διερχόταν δρόμος δευτερεύουσας σημασίας, που συνέδεε την Κόρινθο με το Άργος, το Ναύπλιο και την Ερμιονίδα (σημερ. περιοχή Κρανιδίου), αλλά και ο κύριος δρόμος που συνέδεε την Κόρινθο με την Επιδαυρία και την Τροιζηνία. Χρειάζεται να διευκρινιστεί, ότι οι κύριοι δρόμοι που οδηγούσαν απ' ευθείας στο Άργος και στη συνέχεια στο Ναύπλιο περνούσαν από το στενό των Δερβενακίων και από την κλεισούρα του Αγιονορίου (Κοντοποριά)¹. Ο δρόμος που διερχόταν από το Αγγελόκαστρο για Επίδαυρο και Τροιζήνα είχε μεγαλύτερη σημασία την εποχή που άκμαζε το κοντινό λιμάνι των Κεχρεών, το ανατολικό λιμάνι της Κορίνθου, όπου έφθαναν προϊόντα και ταξιδιώτες από την Ανατολή, κυρίως μέσω Αιγύπτου, δρόμος που αποτελούσε προέκταση της θαλάσσιας οδού του μεταξιού, μέσω Ερυθράς. Στις Κεχρεές υπήρξε

---

1. Γ. ΠΙΚΟΥΛΑΣ, *Οδικό δίκτυο και άμυνα. Από την Κόρινθο στο Άργος και την Αρκαδία*, Αθήνα, 1995, 43-45, 57-59. Γ. ΚΟΥΛΟΥΡΑΣ, *Ο δρόμος της Κοντοπορείας (Κοντοποριά), Ενόριον-Αγιονόρι-Αϊνόρι (Άγιον Όρος)*, Επιστημονικό συμπόσιο, Πρακτικά: *Ιστοριογεωγραφικά* 13-15 (2005-2014), 19 κ.ε. [στο εξής: *Ενόριον*].

ναός της Ίσιδας, λόγω της άφιξης ταξιδιωτών από την Αλεξάνδρεια και γενικότερα την Αίγυπτο².

Το Αγγελόκαστρο βρίσκεται στο ανατολικό τμήμα της παραπάνω περιοχής και σήμερα ανήκει στον δήμο Κορίνθου³. Παλιότερα ανήκε στον δήμο Σολυγείας, του ανατολικότερου από τους δήμους του 19ου και των αρχών του 20ού αιώνα, που εκτεινόταν στην περιοχή του ακρωτηρίου Σπειραίου και δυτικότερα στο εσωτερικό, με κέντρο το Σοφικό. Πρόκειται για περιοχή με εκτεταμένη ακτογραμμή και πολλούς ορμίσκους (Σιδερώνα, Λυχνάρι, Φραγκολίμανο, Αμόνι κ.λπ.), με μεγαλύτερο και ασφαλέστερο από όλους τον Κόρφο, όπου και ομώνυμο χωριό, το οποίο αποτελεί το επίνειο του Σοφικού. Ο τελευταίος όρμος, όπου και τα όρια μεταξύ Κορινθίας και Αργολίδας, είναι ο όρμος Σελόντα, σήμερα γεμάτος ιχθυοτροφεία⁴.

Η περιοχή της Σολυγείας είναι ορεινή, με ψηλότερα βουνά προς τον νότο τα Κερνίκελο, Τραπεζόνα και Μαυροβούνι, που τη χωρίζουν από την Αργολίδα. Υπάρχουν μικρές πεδινές εκτάσεις προς τον βορρά, όπου σήμερα βρίσκονται τα γνωστά θέρετρα Αρμυρή και Λουτρά Ελένης και στην αρχαιότητα η κώμη Σολύγεια, κοντά στο σημερινό Γαλατάκι, έξω από την οποία συγκρούστηκαν Κορίνθιοι και Αθηναίοι κατά τον Πελοποννησιακό πόλεμο, με αμφίροπα αποτελέσματα⁵. Νοτιότερα, στο κέντρο της περιοχής, εκτείνεται το μικρό λεκανοπέδιο του Σοφικού και νοτιοδυτικά τούτου το λεκανοπέδιο του Αγγελοκάστρου, ίσως το μεγαλύτερο από όλα. Η περιοχή καλύπτεται από δάση πεύκης, από τα οποία συγκεντρώνονταν μεγάλες ποσότητες ρητίνης ως τα τελευταία χρόνια, όπως και ξυλείας, πέρα από τα δημητριακά, το κρασί και το λάδι, καθώς και τα κτηνοτροφικά προϊόντα, που παράγονται ως σήμερα, σε μικρότερες όμως ποσότητες από ό,τι στο παρελθόν. Πρόκειται, λοιπόν,

2. R. HOHLFELDER, Kenchreai on the Saronic Gulf: Aspects of its imperial history: *Classical Journal* 71 (1975-1976), 217 κ.ε.

3. Γ. ΠΙΚΟΥΛΑΣ, *Λεξικό των οικισμών της Πελοποννήσου. Παλαιά και νέα τοπωνύμια* (*Horos*, Η μεγάλη Βιβλιοθήκη), Αθήνα 2001, 33.

4. Α. ΜΗΛΙΑΡΑΚΗΣ, *Γεωγραφία Πολιτική, νέα και αρχαία, τοῦ νομοῦ Ἀργολίδος καὶ Κορινθίας*, ἐν Ἀθήναις 1886, 141.

5. Θουκυδίδης, *Ιστορία*, 4, 42, ἐκδ. C. F. SMITH, Loeb, London 1923. Η μάχη έγινε μεταξύ Χερσονήσου (χερσονήσος των Λουτρών της Ελένης) και Ρεΐτου (κοντά στο σημερινό Ρεϊτό).

για μία γεωργοκτηνοτροφική, ορεινή, στο μεγαλύτερο μέρος της, έκταση, και παρουσιάζει μεγάλο ενδιαφέρον το γεγονός ότι τον 14ο αιώνα διαθέτουμε ειδήσεις για την παραγωγή στην εν λόγω περιοχή, αλλά και τις γειτονικές της. Κεντρικός στόχος της μελέτης είναι να διερευνηθεί η αγροτική οικονομία της περιοχής του τ. δήμου Σολυγείας, με άξονα πάντοτε την οικονομικο-κοινωνική κατάσταση των κατοίκων της και με κέντρο το Αγγελόκαστρο, το μόνο κάστρο που ανεγέρθηκε εκεί την εποχή αυτή.

Τον 14ο αιώνα, κατά τον οποίο το Αγγελόκαστρο μνημονεύεται στις πηγές, η περιοχή βρισκόταν υπό την εξουσία των Φράγκων, μετά τα γεγονότα που ακολούθησαν την Δ΄ Σταυροφορία και τη μακρόχρονη πολιορκία του Ακροκορίνθου, τον οποίο υπερασπιζόταν ο τοπάρχης Λέων Σγουρός⁶, αλλά και την κατάληψη των φρουρίων της παρόδου προς Ναύπλιο, δηλαδή των δύο φρουρίων του Αγιονορίου⁷, δυτικότερα του Αγγελόκαστρου. Γενικά στην Πελοπόννησο η κατάσταση για τους Φράγκους άρχισε να γίνεται δυσκολότερη μετά την ίδρυση του δεσποτάτου του Μορέως. Οι Φράγκοι του Μορέως συνεννοήθηκαν με τους Ανδηγαβούς της Σικελίας για παραχώρηση του πριγκιπάτου σε αυτούς, όπως θα αναφερθεί λεπτομερώς παρακάτω, και η φραγκική κυριαρχία εξακολούθησε εν μέσω συγκρούσεων με το δεσποτάτο, που όλο και επεκτεινόταν προς βορράν. Οι Φράγκοι άρχισαν να πιέζονται και από την πλευρά της Στερεάς, όταν το φραγκικό δουκάτο των Αθηνών έπεσε το 1311 στα χέρια των Καταλανών, οι οποίοι άρχισαν τις πειρατικές επιδρομές, παράλληλα με εκείνες των Τούρκων, δυσκολεύοντας την επικοινωνία. Τις δύσκολες αυτές στιγμές, τα κάστρα αποτέλεσαν τη ραχοκοκκαλιά της περιοχής, όπως και όλης της Πελοποννήσου.

Η πρώτη γνωστή αναφορά για το Αγγελόκαστρο ανάγεται στο έτος 1365, όταν το κάστρο μαρτυρείται σε φορολογικό κατάστιχο της ιταλικής οικογένειας Acciaiuoli⁸ μαζί με τα άλλα κάστρα της περιοχής Κορίνθου,

---

6. Νικήτας Χωνιάτης, *Ιστορία*, έκδ. A. VAN DIETEN [CFHB 11/1-2], Berlin - New York 1975, τ. 1, 605 κ.ε.

7. Νικήτας Χωνιάτης, *Ιστορία*, 611. Μ. ΚΟΡΩΣΗΣ, *Συμβολή στην ιστορία και τοπογραφία της περιοχής Κορίνθου στους μέσους χρόνους*, Αθήνα 1981, 154-155, όπου η ταύτιση των φρουρίων της παρόδου με το σημερινό κάστρο του Αϊνορίου (Αγιονόρι) και το Καστράκι στο βόρειο άκρο της Κλεισούρας.

8. Ο Νικόλαος Acciaiuoli είχε αποκτήσει με δωρεές ή αγορές ευρείες εκτάσεις στην

η οποία ονομαζόταν Καστελλανία (από τη λατινική λέξη *castellum*/a=μικρό κάστρο) και συνιστούσε διοικητική διαίρεση με στρατιωτικό και πολιτικό διοικητή. Τα υπόλοιπα κάστρα, εκτός από το Αγγελόκαστρο και το κεντρικό, της Κορίνθου, ήταν τα κάστρα των Βασιλικών, στη θέση της αρχαίας Σικυώνας, κοντά στο Κιάτο, του Αγίου Γεωργίου (σημερινής Νεμέας), του Αγίου Βασιλείου, του Αγιονορίου (Αινόρι), της Πιάδας (Νέας Επιδαύρου) και του Λιγουριού. Περιλάμβανε δηλαδή η Καστελλανία Κορίνθου την κεντρική και ανατολική σημερινή Κορινθία, καθώς και τμήμα της βορειοδυτικής Αργολίδας⁹, περιοχή που καλύπτει την πλούσια παραλιακή ζώνη της Κορινθίας και άλλες μικρότερες πεδιάδες ή κοιλάδες (Αγίου Γεωργίου ή Φλιούντος, Κλεωνών, Τενέας, Επιδαύρου, Λιγουριού κ.λπ.), καθώς και ορεινά τμήματα, κυρίως το βουνό της Αγίας Τριάδας (ο αρχαίος Τρητός), που χωρίζει την Κορινθία από την Αργολίδα. Το παραπάνω εδαφικό τμήμα έχει μελετηθεί από διάφορους ερευνητές¹⁰, αλλά όμως το Αγγελόκαστρο δεν έχει αποτελέσει αντικείμενο ειδικής μελέτης, παρόλο που συνιστά θέμα εξαιρετικά ελκυστικό και μόνο από το όνομα που φέρει ως σήμερα.

ΙΣΤΟΡΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΟΡΓΑΝΩΣΗ ΤΟΥ ΧΩΡΟΥ

Η παραπάνω περιοχή, όταν έπεσε το 1205 στα χέρια των Φράγκων, οργανώθηκε βάσει των κάστρων, των τειχισμένων δηλαδή οικισμών, που συνιστούσαν τα κέντρα όχι μόνο της στρατιωτικής, αλλά και της οικονομικής ζωής κάθε περιφέρειας. Και μόνο από τα αναφερόμενα στο

Πελοπόννησο. Βλ. W. MILLER, *Ιστορία της Φραγκοκρατίας εν'Ελλάδι* (1204-1566), μετάφρ. Σ. ΛΑΜΠΡΟΣ, τ. Α', εν'Αθήναις 1909, 390 κ.ε., 408. A. BON, *La Morée franque. Recherches historiques, topographiques et archeologiques*, Paris 1969, 210-211.

9. E. SAKELLARIOU, Latin Morea in the late Middle Ages. Observations on its demography and economy, στο: *Porphyrogenita: Essays on the History and Literature of Byzantium and the Latin East in Honour of Julian Chrysostomides*, έκδ. C. DENDRINOS - J. HARRIS - E. HARVALIA-CROOK - J. HERRIN, Aldershot, 2003, 301-316. C. GASPARIS, Land and landowners in the Greek territories under Latin dominion. 13th-14th centuries, στο: *A companion to Latin Greece*, επιμ. N. I. TSOUGARAKIS - P. LOCK, Leiden - Boston 2015, 104.

10. BON, *La Morée franque*, 484. ΚΟΡΔΩΣΗΣ, *Συμβολή*, 42, 66, 134, 139-141, 337, 355. I. ΠΕΠΠΑΣ, *Μεσαιωνικές σελίδες της Αργολίδος, Αρκαδίας, Κορινθίας, Αττικής*, Αθήναι 1990, 218-223. Ε. ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΥ, Η αγροτική Οικονομία στο Αγιονόρι και τον Άγιο Βασίλειο (14ος αιώνας), στο: *Ενόριον* (όπως σημ. 1), 145-193.

Χρονικό του Μορέως γίνεται φανερή η αξία κάθε οχυρωμένου οικισμού, που ήταν ανάλογη και με την αντίσταση που πρόβαλε στους κατακτητές.

Η ιστορία του Αγγελοκάστρου είναι συνυφασμένη με το κάστρο του. Θα λέγαμε ότι αρχίζει με την κατασκευή του. Δεν είναι γνωστό πότε ακριβώς χτίστηκε, αλλά ο Α. Βον, που έγραψε για όλα τα κάστρα του Μορέως, δεν το κατατάσσει στα φραγκικά κάστρα¹¹. Άρα χτίστηκε πριν έρθουν οι Φράγκοι; Θα μπορούσε να διατυπωθεί η άποψη ότι τούτο είναι πιθανό και λόγω του ονόματός του. Σίγουρα προέρχεται από μέλος της οικογένειας των Αγγέλων, της τελευταίας δυναστείας που κυβέρνησε το Βυζάντιο πριν από την άλωση της Κωνσταντινούπολης (το 1204), από τους Φράγκους. Η άποψη ότι το όνομα σχετίζεται με την ιδιότητά του ως κάστρου των «αγγελιών», δεν ισχύει. Σωστά σημειώνει ο Π. Καρσιώτης ότι τέτοια σημεία μετάδοσης πληροφοριών υπάρχουν σε πολλά μέρη¹². Ρόλο συνδέσμου έπρεπε να έπαιξε, κυρίως, το κάστρο του προφήτη Ηλία, κοντά στο Αγγελόκαστρο. Δεν ισχύουν βέβαια και τα λεγόμενα περί βασίλισσας Αγγέλως, που είναι καθαρά λαϊκής προέλευσης, χωρίς να έχουν σχέση με την αρχαία περιγίπισσα Υρνηθώ, την κόρη του Ηρακλείδη βασιλιά του Άργους Τημένη¹³, την οποία σκότωσε ο αδελφός της Φάλκης, αφού την απήγαγε από την Επίδαυρο, όπου είχε καταφύγει με τον άντρα της Δηιφόντη. Η θέση όπου σκοτώθηκε ονομάστηκε Υρνήθιον. Πρέπει να επιμείνουμε στο θέμα αυτό, επειδή σχετίζεται με υποτιθέμενο οικισμό στη θέση του Αγγελοκάστρου, κατά τα αρχαία χρόνια.

Το Υρνήθιον συνδέθηκε με το Αγγελόκαστρο, αφού το χωριό περιελήφθη στο δήμο Υρνηθίου, με Β.Δ. 28-4-1834 του Όθωνα¹⁴. Λαμβάνοντας υπόψη την τοπογραφία της περιοχής, συμπεραίνεται ότι είναι πολύ δύσκολο η θέση Υρνήθιον να βρισκόταν στην περιοχή Αγγελοκάστρου, αφού ο Φάλκης σκότωσε την Υρνηθώ στο δρόμο από Επίδαυρο προς Άργος κι ενώ τον καταδίωκε ο Δηιφόντης. Η καταδίωξη γινόταν με άρματα και πρέπει οι αντίπαλοι να ακολούθησαν την αμαξιτή οδό προς Άργος και να μην παρεξετράπησαν προς την ορεινή

11. ΒΟΝ, *La Morée franque*, 140, 439, όπου δεν υπάρχει το όνομα του Αγγελοκάστρου ανάμεσα στα κάστρα, που θεωρεί ότι κατασκευάστηκαν από τους Φράγκους.

12. Π. ΚΑΡΣΙΩΤΗΣ, *Αγγελόκαστρο Κορινθίας. Μυθολογία, ιστορία, παράδοση, παρόν και μέλλον*, Αθήνα 2007, 20.

13. ΚΑΡΣΙΩΤΗΣ, *Αγγελόκαστρο*, 20 κ.ε.

14. ΚΑΡΣΙΩΤΗΣ, *Αγγελόκαστρο*, 20.

χώρα, όπου βρίσκεται το Αγγελόκαστρο. Το Υρνήθιον μνημονεύεται από τον Πausanία¹⁵ και τον Στέφανο τον Βυζάντιο (τον 6ο αι. μ.Χ.), ως χωρίον ἐν Ἐπιδαύρῳ ὑπὸ Ὑρνηθοῦς τῆς Τιμημένου θυγατρὸς¹⁶. Η περιοχή όπου έχει χτιστεί σήμερα το Αγγελόκαστρο βρισκόταν τότε στα σύνορα Επιδαυρίας και Κορινθίας. Πάντως πρέπει να σημειωθεί ότι στον ευρύτερο χώρο του Αγγελοκάστρου υπήρχε αρχαίος οικισμός, όπως δείχνουν τα ερείπια στη θέση Πατίμα, που χρονολογούνται στα ρωμαϊκά και βυζαντινά χρόνια¹⁷. Τα ερείπια βρίσκονται 1,5 χιλιόμετρο νότια του Αγγελοκάστρου, όπου εκτείνονται οι πιο εύφορες εκτάσεις, στοιχείο που δικαιολογεί την ύπαρξη αρχαίας εγκατάστασης. Ερείπια από κτήρια με μεγάλες λαξευμένες πέτρες υπάρχουν και στη θέση «Περιβόλι»¹⁸. Στην ίδια θέση έχει βρεθεί ακόμα σπασμένη βάση ελαιοπιεστηρίου¹⁹. Υπήρχε, λοιπόν, στα αρχαία χρόνια κάποιο χωριό στην περιοχή, η ονομασία του οποίου δεν είναι γνωστή. Το μόνο όνομα που γνωρίζουμε είναι εκείνο του Αγγελοκάστρου που μαρτυρείται σε φραγκικά έγγραφα του 14ου αιώνα, πρέπει όμως να υπήρχε από τον 12ο αιώνα, όταν οι Βυζαντινοί ήταν οι κυρίαρχοι της περιοχής²⁰. Ίσως οι κάτοικοι του Αγγελοκάστρου να μετακόμισαν στον λόφο με το κάστρο από τον αρχαίο οικισμό στο Πατίμα, αφού αυτός, σύμφωνα με αρχαιολογικές ενδείξεις, επιζούσε και στα μεσαιωνικά χρόνια. Μπορεί δηλαδή οι κάτοικοί του, όταν ο Βυζαντινός μεγαλοκτηματίας κατασκεύασε το κάστρο, να μετακόμισαν κοντά του, ώστε να προστατεύονται από επιδρομές.

15. Πausanίας, *Ελλάδος περιήγησις: Κορινθιακά*, XXVIII, 3-7.

16. Στέφανος Βυζάντιος, *Εθνικά*, τ. 4 (Π-Υ), έκδ. M. BILLERBECK - A. NEUMANN-HARTMANN [CFHB XLIII/4], Berlin - Boston 2016, 382.

17. H. H. FOWLER, *Corinth and the Corinthia: Results of Excavations conducted by the American School of Classical Studies of Athens*, τ. Α', Cambridge 1932, 18, 114. Ν. ΦΑΡΑΚΛΑΣ, *Επιδαυρία: «Αρχαίες Ελληνικές Πόλεις»* (Αθηναϊκός Τεχνολογικός Όμιλος), Αθήνα 1972, 1. Βλ. επίσης ΚΟΡΔΩΣΗΣ, *Συμβολή*, 66, 139-140. Α. AVRAMEA, *Le Péloponnèse du IVe au VIIIe siècle. Changements et persistances* (Byzantina Sorbonensia 15), Paris 1997, 168.

18. ΚΑΡΣΙΩΤΗΣ, *Αγγελόκαστρο*, 63.

19. Γ. ΠΙΚΟΥΛΑΣ, *Δρόμοι του λαδιού στην ανατολική και νότια Πελοπόννησο κατά την αρχαιότητα*, Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς [Αθήνα 2006], 14 αρ. 7.7.

20. O. J. A. BUCHON, *La Grèce continentale et la Morée*, Paris 1843, 373, είχε υποστηρίξει ότι κτίστηκε στα τέλη του 12ου αιώνα. Επίσης οι J. LONGNON - P. TOPPING, *Documents sur le régime des terres dans la principauté de Morée au XIVe siècle*, Paris 1969, 258, είχαν θεωρήσει πιθανόν ότι ήταν βυζαντινό.

ΑΠΟ ΤΗ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΕΞΟΥΣΙΑ ΣΤΗ ΦΡΑΓΚΙΚΗ ΚΑΤΑΚΤΗΣΗ

Κατά τη βυζαντινή περίοδο πρέπει να θεωρηθεί βέβαιο ότι το κάστρο αποτέλεσε τη βάση κάποιου ημιανεξάρτητου τοπάρχη. Η εποχή που ευνοούσε τέτοιες καταστάσεις ήταν λίγο πριν από την άλωση του 1204, όταν ο Λέων Σγουρός έγινε κύριος της ευρύτερης περιοχής²¹, μέσα στην οποία προφανώς βρισκόταν και το Αγγελόκαστρο. Ήταν εποχή ταραχών, αποσχιστικών κινήματων και πειρατικών επιδρομών, που ταλαιπωρούσαν τους κατοίκους.

Σ' αυτή τη χρονική περίοδο, λίγο πριν έρθουν οι Φράγκοι, δεν είναι γνωστό στην ευρύτερη περιοχή Σοφικού, στην οποία ανήκει και το Αγγελόκαστρο, όνομα κάποιου οικισμού από τις βυζαντινές πηγές. Μαρτυρούνται μόνο τα μεγάλα κέντρα και από τα μικρότερα, λίγο δυτικότερα, το Ενόριο (Αϊνόρι), επειδή βρισκόταν δίπλα στο πέρασμα από Κορινθία προς Αργολίδα, στην ομώνυμη κλεισούρα. Παρόλα αυτά στη *Γεωγραφία* ενός πολύ γνωστού Άραβα γεωγράφου, του Edrisi, γύρω στο 1150 μ.Χ., σημειώνεται όνομα φρουρίου και ακρωτηρίου μαζί που καλείται *Achkala*²². Το ακρωτήριο έχει 50 μίλια μήκος και 25 πλάτος και είναι κοντά στον Ισθμό. Πρόκειται ασφαλώς για το ακρωτήριο Σπείραιο, το μόνο που βρίσκεται κοντά στον Ισθμό, από την πλευρά της Πελοποννήσου. Ποιο είναι όμως το κάστρο που έχει επίσης το ίδιο όνομα, *Achkala*; Έχει εκφρασθεί ήδη η άποψη ότι πιθανώς πρόκειται για το ερειπωμένο κάστρο που βρίσκεται ανατολικά του Σοφικού, στον λόφο της Αγίας Παρασκευής, το οποίο έχουν μελετήσει αρχαιολόγοι, αρκετά μεγάλο σε μέγεθος, πάνω στο δρόμο από Ισθμό προς Επίδαυρο²³. Ένδειξη της ακμής του κάστρου αποτελούν οι ναοί της περιοχής 12ου και 13ου αιώνα. Το όνομα του κάστρου δεν απαντάται σε βυζαντινές πηγές, όμως δεν αποκλείεται να λεγόταν Κατακάλι, από το γνωστό και σήμερα ομώνυμο χωριό, κοντά στον οικισμό Αρμυρή, δεδομένου ότι η ονομασία μοιάζει με το *Achkala* του Άραβα γεωγράφου. Από την άλλη

21. Νικήτας Χωνιάτης, *Ιστορία*, 605.

22. *Géographie d'Édrisi*, μετάφρ. από τα αραβικά P. A. JAUBERT, τ. Β', Paris 1840, 125.

23. ΚΟΡΑΩΣΗΣ, *Συμβολή*, 193-194. Το κάστρο μελετήθηκε από τον FOWLER, *Corinth*, 100-101. Αποτελείται από εξωτερικό και εσωτερικό περίβολο, ανάμεσα στους οποίους υπάρχουν θεμέλια σπιτιών. Τα πάχος των τειχών αγγίζει τα δύο μέτρα, ενώ δεν χρησιμοποιήθηκε συνδετική ύλη. Αρχαία όστρακα δεν βρέθηκαν. Άρα το κάστρο είναι μεσαιωνικών χρόνων.

πλευρά η προέλευση του τοπωνυμίου Κατακάλι είναι βυζαντινή (ονόματα Κατακαλός, Κατάκαλος και Κατακαλών, μιας από τις ονομαστές οικογένειες στο Βυζάντιο)²⁴.

Θα μπορούσε το κάστρο *Achkala* του Edrisi να ταυτιστεί με το Αγγελόκαστρο; Το δεύτερο μέρος του ονόματος *Achkala* σημαίνει κάστρο (Καλέ), όμως το Αγγελόκαστρο βρίσκεται στο εσωτερικό και όχι στη βάση του ακρωτηρίου Σπείραιον. Το μόνο βέβαιο είναι ότι, στην ευρύτερη περιοχή Σοφικού, δημιουργήθηκε τον 12ο αιώνα ένα δεύτερο κέντρο, μετά το ανώνυμο κάστρο της Αγίας Παρασκευής, το Αγγελόκαστρο, αφού η ανέγερση ενός κάστρου προσείλκυε πληθυσμό προς προστασία.

Με τον ερχομό των Φράγκων το 1205, ένα έτος μετά την άλωση της Κωνσταντινούπολης, η κατάσταση αλλάζει. Η περιοχή, όπως και ολόκληρη η Πελοπόννησος, υπήχθη στο πριγκιπάτο του Μορέως υπό τους Βιλλεαρδουίνους. Η περιφέρεια της Κορίνθου δεν αποτέλεσε βαρωνία, όπως έγινε με τα περισσότερα εδάφη της Πελοποννήσου. Εξαιτίας της θέσης της και της μεγάλης οχυρότητας του Ακροκορίνθου, ο πρίγκιπας του Μορέως Γοδεφρίδος Βιλλεαρδουίνος την κράτησε υπό την δικαιοδοσία του. Τα εδάφη που είχαν άμεση εξάρτηση από την ηγεμονία του πριγκιπάτου αποτελούσαν τις καστελλανίες, με επικεφαλής φρούραρχο²⁵. Επειδή ο τρίτος Βιλλεαρδουίνος, ο Γουλιέλμος, δεν είχε άρρενες απογόνους, παραχώρησε το πριγκιπάτο στον βασιλιά της Σικελίας, Κάρολο Ανδηγαβό²⁶. Οι Ανδηγαβοί κράτησαν το πριγκιπάτο του Μορέως για ένα περίπου αιώνα. Το σημαντικότερο γεγονός αυτή την περίοδο ήταν η κατάληψη του δουκάτου των Αθηνών, το έτος 1311, από τους Καταλανούς, που ήταν σκληροί πολεμιστές. Η Καστελλανία της Κορίνθου πολύ γρήγορα δοκίμασε τις καταστρεπτικές τους επιδρομές, επειδή βρισκόταν πολύ κοντά στην Αττική²⁷.

Την εποχή αυτή η οικογένεια του φλωρεντιανού τραπεζιτικού οίκου των Acciaiuoli βρισκόταν στο απόγειό της και το 1342 ο γνωστότερος εκπρόσωπός της, Νικόλαος, απέκτησε το, κοντινό στο Αγγελόκαστρο,

24. Προβλ. *Χρονικόν του Μορέως*, έκδ. Π. ΚΑΛΟΝΑΡΟΣ, Αθήναι 1940, στ. 3674, όπου τοπωνύμιο *Κατακαλού*. Βλ. και ΚΟΡΔΩΣΗΣ, *Συμβολή*, 192-193.

25. BON, *La Morée franque*, 87. ΚΟΡΔΩΣΗΣ, *Συμβολή*, 192-193.

26. MILLER, *Ιστορία*, 230.

27. MILLER, *Ιστορία*, 345-346. K. SETTON, *Catalan domination of Athens (1311-1388)*, London: Variorum Reprints, 1975, 25.

κάστρο της Πιάδας, που ανήκε ως τότε στον Νικόλαο Ghisi²⁸. Έτσι, οι Acciaiuoli «έβαλαν πόδι» στην Καστελλανία της Κορίνθου. Εκτός από τους Καταλανούς, που συνέχιζαν τις πειρατικές τους επιδρομές, η μεγαλύτερη μάστιγα ήταν οι Τούρκοι, οι οποίοι, εξορμώντας από τα παράλια της Μικράς Ασίας, ληλατούσαν την περιοχή, ενώ αργότερα θα ακολουθήσουν και οι καταστρεπτικές χερσαίες εκστρατείες τους. Το 1358 οι κάτοικοι της Καστελλανίας έστειλαν γράμμα προς τον επικεφαλής Φράγκο του πριγκιπάτου και τον πληροφορούσαν ότι πολλοί από τους κατοίκους της περιοχής Κορίνθου είχαν αιχμαλωτισθεί από τους Τούρκους, ενώ άλλοι εγκατέλειψαν τον τόπο τους. Η περιοχή ερήμωσε²⁹. Χειρότερη βέβαια ήταν η μοίρα όσων ζούσαν στα παράλια. Για να βελτιωθεί η θέση των κατοίκων, το 1358 η Καστελλανία παραχωρήθηκε ολόκληρη στον Νικόλαο Acciaiuoli. Ο Νικόλαος αμέσως ασχολήθηκε με την επιδιόρθωση ή κατασκευή των φρουρίων της Καστελλανίας, φρόντισε να χαριστούν στους κατοίκους της φόροι που δεν είχαν πληρωθεί και κάλεσε όσους είχαν φύγει να επιστρέψουν³⁰.

Πρέπει να θεωρηθεί βέβαιο ότι ο νέος κύριος της περιοχής ανακαίνισε, μεταξύ άλλων, και το βυζαντινό φρούριο του Αγγελοκάστρου, που θα αποτελέσει ένα από τα οχτώ φρούρια της Καστελλανίας της Κορίνθου, μαζί με το κεντρικό, όπως αναφέρθηκε, τον Ακροκόρινθο, και τα κάστρα Βασιλικά, Άγιος Γεώργιος, Άγιος Βασίλειος, Αγιονόρι, Πιάδα και Λιγουριό. Είμαστε τυχεροί που ανάμεσα στα έγγραφα που δημοσίευσαν οι ερευνητές J. Longnon και P. Torring, για την κατάσταση των γαιών στον φραγκικό Μορέα, υπάρχει και ένα κατάστιχο διπλής καταχώρησης εσόδων και εξόδων της Καστελλανίας της Κορίνθου, του έτους 1365. Εκεί μνημονεύονται (στην αριστερή και δεξιά σελίδα, αντίστοιχα του

28. MILLER, *Ιστορία*, 390. Bon, *La Morée franque*, 210.

29. BUCHON, *Nouvelles recherches historiques sur la principauté française de Morée et ses hautes baronnies*, Paris 1843, τ. Α', 103, τ. Β', 145-146. D. JACOBY, Rural exploitation and Market economy in the late Medieval Peloponnese, στον τόμο *Viewing the Morea. Land and people in the late medieval Peloponnese*, έκδ. S. E. J. GERSTEL, Dumbarton Oaks, Washington 2013, 220-221. Βλ. και Κ. ΠΑΠΑΚΟΣΜΑ, *Η αγροτική ζωή στην Πελοπόννησο κατά την ύστερη βυζαντινή εποχή (κοινωνικοοικονομικά στοιχεία για τους 13ο-15ο αιώνες)*, Αθήνα 2010 (=https://www.didaktorika.gr/eadd/handle/10442/18648), 276, 280 και 287, όπου γίνεται λόγος για επαναπατρισμό φυγάδων στην περιοχή Κορίνθου κατά το έτος 1399.

30. ΚΟΡΔΩΣΗΣ, *Συμβολή*, 106-107.

κατάστιχο) τα έσοδα και έξοδα του φεουδάρχη από τα κάστρα της Καστελλανίας. Περισσότερες πληροφορίες υπάρχουν φυσικά για την Κόρινθο, και ύστερα για τα Βασιλικά και τον Άγιο Βασίλειο. Τα αναφερόμενα για το Αγγελόκαστρο είναι λίγα –περισσότερα από εκείνα της Πιάδας και του Λιγουριού– αρκετά όμως για να σχηματιστεί κάποια εικόνα για το κάστρο και τον οικισμό³¹. Στο κατάστιχο ο οικισμός μνημονεύεται ως *Angnolo chastro* και *Angielocastro*. Το πρώτο είναι παραφθορά του ονόματος.

ΔΙΟΙΚΗΣΗ ΚΑΙ ΑΜΥΝΑ, ΦΟΡΟΛΟΓΙΑ ΚΑΙ ΠΑΡΑΓΩΓΗ

Η παρουσία του Αγγελόκαστρου στο κατάστιχο παρέχει την αναγκαία πληροφόρηση για τη διοικητική, αμυντική και οικονομική οργάνωση της άμεσης περιοχής του, σε συνδυασμό βέβαια με τα κοντινά φρούρια της Πιάδας και του Λιγουριού, με τα οποία αποτελούσε μια ενότητα στο πλαίσιο της Καστελλανίας της Κορίνθου.

Η καταγραφή στο Αγγελόκαστρο αρχίζει με την τυπική πληροφορία ότι τα έσοδα του κυρίου της περιοχής λογαριάζονταν με βάση τις πληροφορίες του *mastro massaro*, δηλαδή του διαχειριστή, που υποκαθιστούσε τον γαιοκτήμονα, Νικόλαο Acciaiuoli³² (ο οποίος ζούσε στην Ιταλία), καθώς και των λεγόμενων *giemotori*, άτομα που συγκέντρωναν τον φόρο που ονομάζεται *gimorum*³³, για τον οποίο θα γίνει λόγος παρακάτω. Στη συνέχεια, πληροφορούμαστε ότι τα έσοδα από το Αγγελόκαστρο συγκέντρωνε ο αποθηκάριος του Λιγουριού. Εκεί συγκεντρώνονταν και τα έσοδα του κάστρου της Πιάδας.

Δύο φόροι που εισέπραττε ο κύριος της περιοχής από το Αγγελόκαστρο, απαιτούν ιδιαίτερο σχολιασμό. Ο ένας είναι ο φόρος *apochopi* που πλήρωναν οι *villani*, δηλαδή οι κάτοικοι του χωριού. Οι *villani* αντιστοιχούν στους βυζαντινούς παροίκους³⁴. Αυτή ήταν η νομική κατάσταση για τους περισσότερους κατοίκους ενός χωριού, που ήταν

31. LONGNON – TOPPING, *Documents*, αρ. IX, σ. 176, 177, 181. Για την οργάνωση της αγροτικής οικονομίας στην Πελοπόννησο την εποχή αυτή, βλ. JACOBY, *Rural exploitation*, 228-292.

32. LONGNON – TOPPING, *Documents*, αρ. IX, 176.

33. LONGNON – TOPPING, *Documents*, 269-270 (ελληνικό γήμορον-γεώμορον). ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΥ, *Η αγροτική οικονομία*, 165, 180-181.

34. JACOBY, *Rural exploitation*, 216. ΠΑΠΑΚΟΣΜΑ, *Η αγροτική ζωή*, 219 κ.ε.

εξαρτημένοι αγρότες, δηλαδή δεμένοι με τις γαίες που καλλιεργούσαν, οι οποίες ανήκαν στον γαιοκτήμονα. Πρόκειται στην πραγματικότητα για δουλοπάροικους. Στο *Χρονικό του Μορέως* καλούνται «χωριάτες των χωριών»³⁵, γιατί ουσιαστικά όλοι οι χωρικοί, εκτός ίσως λίγων εξαιρέσεων, ήταν δουλοπάροικοι. Οι *villani*, δηλαδή οι δουλοπάροικοι του Αγγελοκάστρου, πλήρωναν στον διαχειριστή 24 υπέρπυρα για τον φόρο *aprochori*. Τα υπέρπυρα κατάγονται από το βυζαντινό χρυσό νόμισμα. Όσο για τον φόρο προέρχεται από τον βυζαντινό *αποκοπή* που ήταν πληρωμή σύμφωνα με σύμβαση εκμίσθωσης, δηλαδή εισφορά σε κρασί ή μούστο που έδιναν οι αγρότες, για αμπέλια ίσως του γαιοκτήμονα³⁶, πληρωμή συμφωνημένη³⁷, όπως περίπου εννοείται ακόμα και σήμερα (*κατ' αποκοπήν*). Τον ίδιο φόρο πλήρωναν και οι κάτοικοι του Αγίου Βασιλείου (μάλλον ολόκληρης της περιοχής που κάλυπτε το φρούριο), αλλά πολύ περισσότερο, 118 υπέρπυρα³⁸ (στην περιοχή Αγίου Βασιλείου, όπως και σήμερα, καλλιεργούνταν πολλά αμπέλια).

Ο δεύτερος φόρος, το *telo*, προέρχεται επίσης από την ελληνική λέξη *τέλος* (π.χ. τέλη κυκλοφορίας). Τον πλήρωναν οι τοξότες του κάστρου (*arcieri*) και ανερχόταν σε 28 υπέρπυρα³⁹. Ο όρος *telo* τον 14ο αιώνα σήμαινε τον φόρο που πλήρωνε ο πάροικος στο κράτος ή σε ιδιώτη που του ανήκε ο αγροτικός κλήρος (χωράφια, αμπέλια, περιβόλια)⁴⁰. Λεγόταν και *acrosticum* (ακρόστιχο). Φαίνεται πως αντιπροσώπευε το σύνολο των οφειλών κάθε οικογένειας⁴¹. Συνάγεται ακόμα ότι οι άντρες των

35. Το *Χρονικόν του Μορέως*, στ. 1648: *Καί οί χωριάτες τῶν χωριῶν νὰ στέκουν ὡσάν τοὺς ηῦραν*. Η κατάσταση δηλαδή των δουλοπάροικων δεν άλλαξε, όταν οι Φράγκοι κατέλαβαν την Πελοπόννησο.

36. ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΥ, Η αγροτική οικονομία, 180, 183.

37. LONGNON – TOPPING, *Documents*, 273.

38. LONGNON – TOPPING, *Documents*, 174.

39. LONGNON – TOPPING, *Documents*, 176.

40. ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΥ, Η αγροτική οικονομία, 173.

41. LONGNON – TOPPING, *Documents*, 269. Η λέξη *acrostico* προέρχεται από το βυζαντινό *ακρόστιχο*, που ήταν ο κύριος έγγειος φόρος, που καταγραφόταν στην άκρη του στίχου των φορολογικών καταλόγων με τα ονόματα των υπόχρεων να καταβάλουν φόρο. ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΥ, Η αγροτική οικονομία, 174. JACOBY, *Rural exploitation*, 227-228, 232. Βλ. και J. CHRYSOSTOMIDES, *Monumenta Peloponnesiaca. Documents for the history in the Peloponnese in the 14th and 15th centuries*, Camberley, Surrey 1995, αρ. 230 (σ. 463), 312 (σ. 584), 316 (σ. 589). ΠΑΠΑΚΟΣΜΑ, *Η αγροτική ζωή*, 236 κ.ε.

οικογενειών των τοξοτών αποτελούσαν τη φρουρά του Αγγελοκάστρου. Ο φεουδάρχης τούς είχε παραχωρήσει γαίες, έναντι της υποχρέωσης να φυλάνε το κάστρο, ενώ αυτοί πλήρωναν τους φόρους τους. Το πιθανότερο είναι ότι επρόκειτο για κατοίκους του χωριού που ζούσαν εκεί με τις οικογένειές τους.

Στο Αγγελόκαστρο μαρτυρείται το αξίωμα του καστελλάνου, που ήταν ο επικεφαλής του κάστρου. Αναφέρεται ότι ο αποθηκάριος του Λιγουριού έδωσε στον καστελλάνο του Αγγελοκάστρου τέσσερα μόδια σιτάρι, αξίας 24 υπερπύρων, και ένα μόδι όσπρια, αξίας έξι υπερπύρων⁴². Φαίνεται επομένως ότι τα προϊόντα καταβάλλονταν αντί μισθού. Δεν σημειώνεται το όνομά του, ενώ ο καστελλάνος του Λιγουριού λεγόταν Michali Pandea και φαίνεται ότι μάλλον ήταν Έλληνας (Μιχάλης Πανδέας).

Γενικά, σε κάθε κάστρο, ο επικεφαλής καστελλάνος είχε υπό τις διαταγές του φρουρούς και τους λεγόμενους *σιργέντες* (ιππείς ή πεζοί πολεμιστές που δεν είχαν ευγενική ή ιπποτική καταγωγή). Σε μερικά κάστρα η φρουρά αποτελείτο από τοξότες, όπως στο Αγγελόκαστρο. Φρουρά από τοξότες υπήρχε και σε άλλα κάστρα της Πελοποννήσου, οι οποίοι στην πλειονότητά τους ήταν Έλληνες, εάν κρίνουμε από τα ονόματά τους. Στα Κρέσταινα Ηλείας καταγράφονται ονομαστικά 19 τοξότες, στο κάστρο (Αγίου) Αρχαγγέλου Μεσσηνίας 36 τοξότες με επικεφαλής τον κοντόσταυλο και στο Βουλκάνο Μεσσηνίας (Ιθώμη) 21 τοξότες, όλοι Έλληνες⁴³. Τοξότες αποτελούσαν και την φρουρά του Αγιονορίου, οι οποίοι λάμβαναν συνολικά μόνο 12 υπέρπυρα, με μια ιδιαιτερότητα, όμως, ότι ανήκαν διοικητικά στην Εκκλησία⁴⁴. Ο φόρος των τελευταίων αναφέρεται ως *appato* και ήταν γαίες που παραχωρούνταν από τον κύριό τους με συμβόλαιο (*pactum*), ένα είδος ενοικιαστηρίου⁴⁵. Στο

42. LONGNON - TOPPING, *Documents*, 177. Το μόδι ως μέτρο βάρους ήταν γνωστό ως τελευταία και ισοδυναμούσε με 8,75 λίτρα.

43. LONGNON - TOPPING, *Documents*, 99-100. Πολλοί φέρουν το όνομα Lorcas, που μάλλον δείχνει ρίζες φραγκικές. Πρβλ. Μ. ΚΟΡΔΩΣΗΣ, Οι τοξότες της Εκκλησίας στο Αγιονόρι, *Ενόριον* [όπως σημ. 1], 196-197.

44. LONGNON - TOPPING, *Documents*, 184. Πρβλ. ΠΑΠΑΚΟΣΜΑ, *Η αγροτική ζωή*, 231, όπου γίνεται λόγος για τα «στασία», κομμάτια γης που καλλιεργούσαν οι τοξότες, όπως και οι πάροικοι.

45. Βλ. και CHRYSOSTOMIDES, *Monumenta Peloponnesiaca*, αρ. 33 (σ. 76). JACOBY, *Rural exploitation*, 232-233. ΠΑΠΑΚΟΣΜΑ, *Η αγροτική ζωή*, 232, 234.

Αγγελόκαστρο δεν υπήρχε τέτοιου είδους φόρος. Εκεί, οι τοξότες κατέβαλλαν όλοι μαζί 28 υπέρπυρα, ως *telo* (τέλος). Παράδειγμα για το ποσό που πλήρωνε κάθε τοξότης χωριστά διαθέτουμε από το κάστρο Βουλκάνο Μεσσηνίας (Ιθώμη), αφού πρώτα γινόταν στον καθένα έκπτωση, λόγω της υπηρεσίας του στη φρουρά του κάστρου, στην οποία όφειλε να προσέχεται με δικά του όπλα. Οι τοξότες στο Βουλκάνο ήταν 21 και μετά την έκπτωση κατέβαλλαν όλοι τους 18-19 υπέρπυρα⁴⁶. Στο Αγγελόκαστρο που πλήρωναν 28 υπέρπυρα ήταν περισσότεροι; Δεν μπορούμε να το ισχυριστούμε με βεβαιότητα, γιατί στην εκκαθάριση μερικοί τοξότες στο Βουλκάνο δεν κατέβαλλαν καθόλου υπέρπυρα, λόγω της υπηρεσίας τους, ορισμένοι όμως έδιναν χρήματα, γιατί είχαν περισσότερα εισοδήματα. Μπορεί στο Αγγελόκαστρο οι περισσότεροι από τους τοξότες να ανήκαν στη δεύτερη κατηγορία και αυτός να είναι ο λόγος που πλήρωναν περισσότερα χρήματα ως φόρο. Εξάλλου, το φρούριο του Αγγελόκαστρου είναι σχετικά μικρό και δεν χρειαζόταν πολλούς φρουρούς.

Είναι γνωστό ότι στο κάστρο του Αρακλόβου (Μίνθη Ηλείας), το οποίο το 1205 προστάτευε ο περίφημος Δοξοπατρός Βουτσαράς και οι Φράγκοι προσπαθούσαν επί χρόνια να το καταλάβουν, η φραγκική φρουρά αποτελείτο από τον καστελλάνο, που ήταν Έλληνας και λεγόταν Φιλόκαλος, τον κοντόσταυλο, που ήταν ο επικεφαλής της φρουράς, τον πορτάρη, που κρατούσε τα κλειδιά της πόλης, και τους *σιργέντες* (όχι από τοξότες)⁴⁷. Φαίνεται ότι στο Αράκλοβο οι υπερασπιστές ήταν λίγοι, επειδή το κάστρο ήταν πολύ απότομο. Στο Αγγελόκαστρο, εκτός από τον καστελλάνο, θα υπήρχε σίγουρα πορτάρης, όπως σε κάθε κάστρο, και πιθανότατα κοντόσταυλος. Ενδέχεται στο κάστρο να υπήρχαν και φυλακές, όπως στο Αράκλοβο, αφού στο δεύτερο σε μια δεδομένη στιγμή υπήρχαν μέσα 12 φυλακισμένοι, «χωριάτες και Ρωμαίοι», όπως αναφέρει το *Χρονικό του Μορέως*⁴⁸, δηλαδή Έλληνες και δουλοπάροικοι Έλληνες. Το Αγγελόκαστρο δεν ήταν τόσο απόκρημνο όσο το Αράκλοβο και τα δύο όμως είχαν σχεδόν το ίδιο μέγεθος. Θα μπορούσαμε να καταλήξουμε στο συμπέρασμα ότι οι τοξότες στο Αγγελόκαστρο θα ήταν περίπου όσοι

46. LONGNON - TOPPING, *Documents*, 99-100.

47. Το *Χρονικόν του Μορέως*, στ. 8295 κ.ε.

48. Το *χρονικόν του Μορέως*, στ. 8318.

της Ιθώμης και των Κρεσταινών, γύρω στους 20, ασφαλώς οι περισσότεροι ντόπιοι, και θα ζούσαν εκεί με τις οικογένειές τους.

Το κατάστιχο συνεχίζει τις αναγραφές, περιλαμβάνοντας και τα κάστρα Λιγουριό και Πιάδα, σύμφωνα με τις πληροφορίες του *mastro massaro*, του διαχειριστή, δηλαδή, που αναφέρθηκε παραπάνω, του οποίου τώρα αναφέρεται και το όνομα, *Todero* (Θεόδωρο). Το πρόσωπο αυτό είχε τη γενική εποπτεία σε όλη την Καστελλανία και ίσως ήταν Έλληνας⁴⁹. Και τα τρία κάστρα, Λιγουριό, Πιάδα και Αγγελόκαστρο, αναφέρονται μαζί στον υπολογισμό του φόρου *gienmori* (το βυζαντινό *γεώμορον*), δηλαδή εισφορά σε δημητριακά, όσπρια, λινάρι κ.λπ., τον οποίο συγκέντρωναν ειδικοί υπεύθυνοι, οι *gienmoloratori*. ήταν δηλαδή «ενοίκιο σε είδος που κατέβαλλαν όσοι καλλιεργούσαν εδάφη του γαιοκτήμονα»⁵⁰. Και για τα τρία κάστρα αναγράφονται οι ποσότητες σε σιτάρι, κριθάρι και όσπρια, σε μόδια, που συγκέντρωνε ο αποθηκάριος και των τριών φρουριών, ο οποίος διέμενε στο Λιγουριό (και ήταν συγχρόνως και βάιλος). Στο Λιγουριό μαζευόταν και το κρασί, που υπολογιζόταν σε *metri* (από το βυζαντινό *μέτρον*), άγνωστης περιεκτικότητας⁵¹. Ο φόρος αυτός έχει διαφορά από τη *mostoforia* που ήταν μάλλον καλλιέργεια σε γαίες του γαιοκτήμονα⁵². Η καταγραφή των προϊόντων στο σημείο αυτό του εγγράφου ολοκληρώνεται με το βαμπάκι. Στην επόμενη όμως σελίδα, όπου αναγράφονται τα έξοδα και συγκεκριμένα τι αποδιδόταν στον καστελλάνο του Λιγουριού, Μιχάλη Πανδέα, και τους άνδρες του, εκτός από τα σιτάρι, κριθάρι, όσπρια, κρασί και βαμπάκι, σημειώνονται οι ελιές και τα χαρούπια⁵³. Παρακάτω, απαριθμούνται προϊόντα και για τα τρία κάστρα μαζί, ενώ στα σιτάρι, κριθάρι, όσπρια και βρώμη, προστίθενται το σμιγάδι (αναμεμιγμένα σιτηρά) και το ρόβι (βίκος).

Από τα προϊόντα που προαναφέρθηκαν, συμπεραίνεται ότι το Αγγελόκαστρο στα μέσα του 14ου αιώνα ήταν γεωργικός κυρίως οικισμός

49. LONGNON – TOPPING, *Documents*, 160, σημ. 10. ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΥ, Η αγροτική οικονομία, 163, 192.

50. LONGNON – TOPPING, *Documents*, 269-270. ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΥ, Η αγροτική οικονομία, 163, 180-181. JACOBY, *Rural exploitation*, 245.

51. LONGNON – TOPPING, *Documents*, 176.

52. ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΥ, Η αγροτική οικονομία, 183. JACOBY, *Rural exploitation*, 252 (*ycometrum, mostoforia*).

53. LONGNON – TOPPING, *Documents*, 181. JACOBY, *Rural exploitation*, 261, 262.

όπως και στα νεότερα χρόνια, όπου εκτρέφονταν και ζώα. Σιτάρι, κριθάρι, βρώμη και βίκος ήταν η συνήθης τροφή και για ζώα (τα δύο τελευταία αποκλειστικά για ζώα, συνήθως βόδια για άρωση ή ακόμη και υποζύγια), αλλά και μικρότερα ζώα, όπως οι χοίροι, αφού υπήρχαν και χαρούπια και οπωσδήποτε αιγοπρόβατα. Η παραγωγή οσπρίων υποδεικνύει ότι υπήρχε νερό, ίσως στη Λειμώνα αλλά και αλλού, όπως δείχνει και το βαμπάκι. Σίγουρα, από τα σπουδαιότερα προϊόντα ήταν το κρασί. Είναι άγνωστο όμως, αν τα αμπέλια ήταν συγκεντρωμένα σε ένα μέρος, όπως τελευταία, και πού ακριβώς. Τέλος, οι ελιές θα ήταν προϊόν αποκλειστικά των χαμηλότερων οικισμών της Πιάδας και του Λιγουριού⁵⁴ ή περιοχών χαμηλού υψόμετρου, που ανήκαν στο Αγγελόκαστρο. Η ζωή δηλαδή δεν άλλαξε πολύ ως τη νεότερη, ακόμη και τη σύγχρονη εποχή.

Προξενεί εντύπωση το γεγονός ότι ενώ τα τρία κάστρα μνημονεύονται μαζί και εκείνο όπου συγκεντρώνονταν οι πρόσοδοι είναι το Λιγουριό, μόνο για το Αγγελόκαστρο δίνονται ξεχωριστά πληροφορίες για τους φόρους αποκοπή και τέλος. Δεν γνωρίζω αν αυτό σηματοδοτεί κάτι, χρειάζεται όμως να επισημανθεί ότι στον 14ο αιώνα το Αγγελόκαστρο πρέπει να βρισκόταν σε ακμή, σε σχέση με τους γύρω οικισμούς, αν και βρισκόμαστε σε μια εποχή, λιγότερο από 20 χρόνια ύστερα από την πανούκλα, η οποία προκάλεσε στην Ελλάδα και μάλιστα στην Πελοπόννησο απώλειες επί των κατοίκων, σε ποσοστό από 25-30%⁵⁵. Πάντως, νομίζω ότι πρέπει να θεωρηθεί βέβαιο ότι τουλάχιστο τον 14ο αιώνα το Αγγελόκαστρο ήταν ο σημαντικότερος οικισμός στην περιοχή τ. δήμου Σολυγείας. Οι καταλανικές επιδρομές, όπως και οι επιδρομές των Τούρκων, ερήμωσαν τα παράλια και έγιναν αιτία παρακμής των κοντινών στη θάλασσα οικισμών, όπως το κάστρο κοντά στην Αγία Παρασκευή Σοφικού. Το οχυρό αυτό είχε αποτελέσει το επίκεντρο της ευρύτερης περιοχής Σπειραίου-Σοφικού-Κατακαλίου-Αγγελόκαστρου όχι μόνο κατά τον 12ο και 13ο αιώνα, αλλά ήδη από την παλαιοχριστιανική εποχή⁵⁶, ενώ, όπως είναι γνωστό, η περιοχή

---

54. Βλ. LONGNON - TOPPING, *Documents*, 177, όπου μεταξύ των προϊόντων που δίνονται στον καστελλάνο του Λιγουριού, Michali Pandea, και στους άνδρες του, αναφέρονται και ελιές. Πρβλ. JACOBY, *Rural exploitation*, 240.

55. ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΥ, *Η αγροτική οικονομία*, 148-149.

56. Τ. ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, *Ἐκκλησιαστική ἱστορία καὶ χριστιανικὰ μνημεῖα Κορινθίας*, τ. Α', Αθήνα 1973, 143-145.

Σοφικού είναι το κεντρικό σημείο σχεδόν ως σήμερα. Η κατασκευή του φρουρίου του Αγγελόκαστρου ως εστία της οικονομικής δραστηριότητας της παραπάνω περιοχής φαίνεται ότι επέφερε σημαντικές μεταβολές στο οικιστικό πλέγμα, με αποτέλεσμα το κέντρο από την περιοχή Σοφικού να μετατοπιστεί σε εκείνη του Αγγελοκάστρου. Ίσως σ' αυτό συνέβαλε και η επιλογή των Φράγκων να ανακαινίζουν πρώην βυζαντινά κάστρα κοντά σε εύφορες πεδιάδες ή κοιλάδες, όπως ήταν ο Άγιος Βασίλειος, σε βάρος του Αγιονορίου και το Αγγελόκαστρο σε βάρος του άγνωστου κάστρου της περιοχής του Σοφικού.

ΟΙ ΜΕΤΕΠΕΙΤΑ ΕΞΕΛΙΞΕΙΣ

Το 1395 ή 1396 η περιοχή Κορίνθου έπεσε στα χέρια των Βυζαντινών του Μυστρά και η φραγκική κυριαρχία έληξε⁵⁷. Ως την εποχή που οι Τούρκοι θα καταλάβουν την Πελοπόννησο, το Αγγελόκαστρο και τα υπόλοιπα κάστρα θα ακολουθήσουν τις τύχες του βυζαντινού δεσποτάτου του Μορέως. Τα επόμενα χρόνια πραγματοποιήθηκαν στην περιοχή της Κορίνθου όπως και σ' άλλα μέρη της Πελοποννήσου εποίκιμοι αλβανόφωνων. Ο δεσπότης του Μορέως, Θεόδωρος Παλαιολόγος, που κατέλαβε την Κόρινθο, δέχτηκε στον Ισθμό 10.000 Αλβανόφωνους με τα κοπάδια τους⁵⁸. Πιστεύεται ότι η αποίκιση αυτή έγινε το 1405 και ότι αργότερα εγκαταστάθηκαν στην Κορινθία αλβανόφωνοι που πριν ζούσαν στην Αιτωλοακαρνανία⁵⁹. Στα τέλη του 17ου αιώνα, τέλος, μαρτυρείται άφιξη νέων αλβανόφωνων αποίκων από τις περιοχές Λιβαδιάς και Θήβας⁶⁰.

57. CHRYSOSTOMIDES, *Monumenta Peloponnesiaca*, αρ. 164-166 (σ. 323 κ.ε.) Η παράδοση της Κορίνθου στον δεσπότη του Μυστρά Θεόδωρο έγινε από τον Κάρολο Τόκκο, αντί χρηματικού ποσού [Χ. ΜΑΛΤΕΖΟΥ, Οι ιστορικές περιπέτειες της Κορίνθου στα τέλη του ΙΔ' αιώνα: *Σύμμεικτα* 3 (1979), 39].

58. Μανουήλ Παλαιολόγου, Λόγος επίταφιος εις τὸν αὐτάδελφον αὐτοῦ δεσπότην Πορφυρογέννητον κῆρ Θεόδωρον τὸν Παλαιολόγον: Σ. ΛΑΜΠΡΟΣ, *Παλαιολόγεια καὶ Πελοποννησιακά*, τ. Γ', 41. J. CHRYSOSTOMIDES (ed.), *Manuel II Palaeologus funeral Oration on his Brother Theodore* [CFHB XXVI]. Θεσσαλονίκη 1985, 119-127.

59. Ι. ΠΟΥΛΛΟΣ, Ἡ ἐποίκησις τῶν Ἀλβανῶν εἰς Κορινθίαν, *Ἑπετηρὶς τοῦ Μεσαιωνικοῦ Ἀρχείου* 3 (1950), 56 κ.ε.

60. ΚΟΡΔΩΣΗΣ, *Συμβολή*, 137-138. ΠΑΠΑΚΟΣΜΑ, *Η αγροτική ζωή*, 280 κ.ε., όπου αναφέρεται ότι Αλβανοί υπήρχαν στην περιοχή Ἄργους ἤδη το 1398.

Στην περιοχή του τ. δήμου Σολυγείας και στο Αγγελόκαστρο, ειδικότερα, δεν έχουν εντοπιστεί γραπτές πηγές για το θέμα των αλβανικών εποικισμών. Είναι βέβαιο όμως ότι σε οποιοδήποτε χρονικό σημείο κι αν έγινε ο αποικισμός, οι νέοι έποικοι βρήκαν πυκνό ελληνόφωνο πληθυσμό, οπότε άρχισε η συμβίωση των δύο στοιχείων. Ένδειξη της πυκνής ύπαρξης ελληνόφωνων είναι ότι όλα τα χωριά της περιοχής ως σήμερα έχουν ελληνικά ονόματα. Ειδικά στο Αγγελόκαστρο, όταν το 1365 συντάχθηκε το κατάστιχο των Acciaiuoli, οι αλβανόφωνοι δεν είχαν έρθει ακόμη. Όπως διαπιστώθηκε, ήταν ένας ακμαίος οικισμός, στους κατοίκους του οποίου μετά το 1405 προστέθηκαν και οι νέοι έποικοι, οι οποίοι τελικά και επικράτησαν γλωσσικά, όπως και σ' ολόκληρη την περιοχή τ. δήμου Σολυγείας, ίσως γιατί ήταν περισσότεροι. Οι περιστάσεις κάτω από τις οποίες επήλθε η νέα γλωσσική κατάσταση είναι άγνωστες.

Το 1458 και 1460 οι Τούρκοι με δύο επιδρομές κατέλαβαν ολόκληρη την Πελοπόννησο, υπό την αρχηγία του ίδιου του Μωάμεθ Β', που το 1453 είχε καταλάβει την Κωνσταντινούπολη⁶¹. Το Αγγελόκαστρο δεν περιλαμβάνεται στο τουρκικό κατάστιχο του 1461, ένα έτος μετά την κατάληψη ολόκληρης της Πελοποννήσου από τους Τούρκους, όπου μνημονεύονται, για φορολογικούς λόγους, όλοι οι κάτοικοι όσων χωριών καταχωρίστηκαν στο κατάστιχο⁶². Ανάμεσά τους ήταν και το Αγιονόρι με 51 νοικοκυριά και ο Άγιος Βασίλειος με 96⁶³. Αναφέρονται και άλλα χωριά, όπως το Σόικα, δίπλα στη νέα Μονή Φανερωμένης με 14 νοικοκυριά. Από τα ονόματα των κατοίκων του χωριού Σόικα γίνεται φανερό ότι εκεί είχαν εγκατασταθεί Αλβανοί και μάλιστα οι περισσότεροι της ίδιας οικογένειας, Σόικα⁶⁴. Το χωριό δεν υπάρχει σήμερα, έμεινε όμως ως τοπωνύμιο. Βρισκόταν ακριβώς στα όρια ελληνόφωνων και αλβανόφωνων χωριών της ανατολικής Κορινθίας, οπότε είμαστε βέβαιοι

61. MILLER, *Ιστορία*, 145 κ.ε. D. ZAKYTHINOS, *Le Despotat grec de Morée*, τ. Α', *Histoire Politique*, London 1975, 256.

62. G. C. ΛΙΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, *The Early Ottoman Peloponnese: A study in the light of an annotated editio princeps of the TT10-1/14662 Ottoman taxation cadastre (ca. 1460-1463)*, London 2019, 439 κ.ε., όπου αναγράφονται χωριά της Κορινθίας.

63. ΛΙΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, *The early*, 440, 441. Β. ΚΑΤΣΑΡΟΣ, Οικογενειακά ονόματα Αγιονορίου, Αγίου Βασιλείου και γειτονικών οικισμών στο μεταίχμιο της τουρκικής κατάκτησης, *Ενόριον* (όπως σημ. 1), 208.

64. ΛΙΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, *The early*, 442. ΚΑΤΣΑΡΟΣ, Οικογενειακά ονόματα, 209.

ότι ο αποικισμός Αλβανών που έγινε επί Θεοδώρου Παλαιολόγου ή και λίγο αργότερα περιλάμβανε και την περιοχή του τ. δήμου Σολυγείας. Ειδικά για το Αγγελόκαστρο, έχω μερικές αμφιβολίες, αν οι Αλβανοί εγκαταστάθηκαν ως έποικοι στον οικισμό αμέσως μετά την έλευσή τους, γιατί τον 14ο αιώνα και έως ότου καταλάβουν την περιοχή οι Τούρκοι, το Αγγελόκαστρο αποτελούσε τον κεντρικό οικισμό, μάλιστα οχυρωμένο. Συνήθως οι αλβανικές οικογένειες έμεναν σε μικρούς συνοικισμούς, γύρω από τα ελληνόφωνα κεφαλοχώρια. Είναι πολύ πιο πιθανό, λοιπόν, στο Αγγελόκαστρο οι αλβανόφωνοι να εισέδυσαν τις επόμενες δεκαετίες μετά την άφιξη των νέων εποίκων, όταν η επιμιξία γενικεύθηκε και οι οχυρώσεις των κάστρων, μέσα στην αχανή Οθωμανική αυτοκρατορία, άρχισαν να χάνουν την αξία τους.

Έως τότε το Αγγελόκαστρο αναφέρεται πάντοτε στους καταλόγους των κάστρων. Στον κατάλογο του 1377, πριν το οικειοποιηθούν οι Βυζαντινοί, μαρτυρείται βέβαια ανάμεσα στα κάστρα της Καστελλανίας της Κορίνθου. Συμπεριλαμβάνεται και στους καταλόγους πελοποννησιακών κάστρων των ετών 1450 και 1467, καθώς και του έτους 1469, όπου αναφέρεται ως κατεστραμμένο, μαζί με πολλά άλλα⁶⁵. Αιτία της ερείπωσής του δεν ήταν μόνο οι τρομερές τουρκικές επιδρομές (αν και δεν σώζονται μαρτυρίες για καταστροφές στην ανατολική Κορινθία, όπως υπάρχουν για την κεντρική και τη δυτική), αλλά και η γενικότερη παραμέληση των μικρών κάστρων, όταν ήρθαν οι Τούρκοι, γιατί δεν τα χρειάζονταν πια. Ύστερα δηλαδή από την αύξηση της σημασίας των κάστρων επί Φραγκοκρατίας, όταν η φεουδαρχία άκμαζε, επί Τουρκοκρατίας, τουλάχιστον τα μικρότερα κάστρα, παραμελήθηκαν, αφού η εξουσία ήταν ιδιαίτερα συγκεντρωτική.

Όπως προαναφέρθηκε, το Αγγελόκαστρο δε μνημονεύεται στο τουρκικό κατάστιχο του 1461, απαντάται όμως σ' εκείνο του 1500⁶⁶. Το χωριό μαρτυρείται και σε πηγές της Β' Βενετοκρατίας στην Πελοπόννησο, όπως η απογραφή Grimani του 1700, σύμφωνα με την οποία είχε 71 οικογένειες και 364 κατοίκους, ενώ το Σοφικό αριθμούσε 106 οικογένειες και 450 κατοίκους⁶⁷ δηλαδή ήταν λίγο μεγαλύτερο. Ας σημειωθεί ότι

65. ΚΟΡΔΩΣΗΣ, *Συμβολή*, 140-141.

66. ΚΟΡΔΩΣΗΣ, *Συμβολή*, 141, σημ. 11.

67. Β. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ, *Πληθυσμός και οικισμοί της Πελοποννήσου, 13ος-18ος αιώνας* (Εμπορική Τράπεζα), Αθήνα 1985, 247.

την περίοδο αυτή, η περιοχή που περιλάμβανε τα χωριά Πόρος, Πιάδα, Χέλι, Μέθανα και άλλα ανήκε στην υποδιοίκηση (*giurisdizione*) του Πόρου, η οποία υπαγόταν στο διαμέρισμα (*territorio*) της Κορίνθου. Το Αγγελόκαστρο απαντάται επίσης σε έγγραφα του βενετικού Αρχείου Nani των αρχών του 18ου αιώνα, όταν η συγκεκριμένη περιοχή συνέχισε να ανήκει στο διαμέρισμα της Κορίνθου⁶⁸, καθώς και στη «Συνοπτική περιγραφή του Βασιλείου της Πελοποννήσου» (*Breve descrizione del Regno di Morea*), που χρονολογείται το 1704⁶⁹.

Από περιηγητές του 19ου αιώνα χαρακτηρίζεται ως μεγάλο χωριό⁷⁰. Σύμφωνα με τον Γάλλο περιηγητή Rouqueville, πριν από την Επανάσταση, είχε 120 σπίτια, ήταν δηλαδή πολύ μεγάλο⁷¹. Το 1851 αριθμούσε 110 σπίτια και 506 κατοίκους, ενώ τα κύρια προϊόντα του ήταν τα δημητριακά, τα όσπρια και το λάδι⁷². Αντίθετα, το Σοφικό είχε 356 σπίτια και 1993 κατοίκους, αποτελώντας τον δεύτερο σε μέγεθος οικισμό της Κορινθίας μετά τα Τρίκαλα, πιο μεγάλο και από την Κόρινθο⁷³. Τέλος, ο Αντώνιος Μηλιαράκης, στη *Γεωγραφία* του, προς το τέλος του 19ου αιώνα, ονομάζει το Αγγελόκαστρο «μέγα χωριόν» με 758 κατοίκους και μάλλον βίον ποιμενικόν, αλλά και με σιτάρι και αμπέλια, όταν το Σοφικό μαζί με τον Κόρφο είχε 1802 κατοίκους⁷⁴. Από εκεί και πέρα η δημογραφική του εξέλιξη είναι γνωστή. Πάντως, αν το 1834 ως δήμος Υψηθείας είχε μόνο 35 οικογένειες με 194 κατοίκους⁷⁵, πιθανώς είχε επέλθει κάποια καταστροφή, ίσως από την επανάσταση του 1770 (Ορλωφικά). Μάλλον

68. ΠΑΝΑΠΩΤΟΠΟΥΛΟΣ, *Πληθυσμός και οικισμοί*, 163-166 και χάρτης αρ. 6. ΚΟΡΩΣΗΣ, *Συμβολή*, 397.

69. Για τη συγκεκριμένη πηγή και τη χρονολόγησή της, βλ. Κ. ΝΤΟΚΟΣ, *Breve descrizione del Regno di Morea*. Αφηγηματική ιστορική πηγή ή επίσημο βενετικό έγγραφο της Β' Βενετοκρατίας στην Πελοπόννησο;, *Εώα και Εσπέρια* 1 (1993), 104.

70. W. GELL, *Itinerary of the Morea being a description of the routes of that peninsula*, London 1817, 203. F. ALDENHOVEN, *Itineraire descriptive de l'Attique et du Péloponnèse*, Athènes 1841, 413.

71. ΚΟΡΩΣΗΣ, *Συμβολή*, 141, σημ. 11. Την ίδια χρονική περίοδο το Σοφικό είχε 300 σπίτια.

72. Το λάδι θα παραγόταν σίγουρα σε χαμηλότερους οικισμούς, όπου ζούσαν Αγγελοκαστροίτες. Τα νεότερα χρόνια ένας από αυτούς ήταν η Δήμαινα.

73. Ι. ΡΑΓΚΑΒΗΣ, *Τὰ Ἑλληνικά, ἤτοι περιγραφή ιστορική, ἀρχαιολογική καὶ στατιστική τῆς ἀρχαίας καὶ νέας Ἑλλάδος*, τ. Β', ἐν Ἀθήναις 1853, 381.

74. ΜΗΛΙΑΡΑΚΗΣ, *Γεωγραφία*, 142.

75. ΚΑΡΣΙΩΤΗΣ, *Αγγελόκαστρο*, 34

η πληροφορία δεν ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα, αφού αμέσως μετά την ανεξαρτησία της Ελλάδας, μαρτυρείται ότι το Αγγελόκαστρο είχε 77 σπίτια και 333 ή 366 κατοίκους⁷⁶.

Το Αγγελόκαστρο βρισκόταν σε καίρια θέση, κοντά στον Ισθμό της Κορίνθου και το σημαντικό λιμάνι των Κεχρεών, όπου έφθαναν πλοία από τα ανατολικά εδάφη της αυτοκρατορίας, όπως από την Αίγυπτο, συνδέοντας την ευρύτερη περιοχή του Ισθμού και την κοσμοπολίτικη πόλη της Κορίνθου (κυρίως στην πρωτοβυζαντινή περίοδο) με την Αλεξάνδρεια και τον θαλασσινό δρόμο του μεταξίου.

Αν χρειάζεται να σχολιαστεί το Αγγελόκαστρο από οικιστικής πλευράς, εκτιμώντας τη θέση και το μέγεθός του, θα υποστηρίξαμε ότι, έως ότου αποκτήσει το σημερινό του όνομα, όταν χτίστηκε το κάστρο από κάποιο μέλος της οικογενείας των Αγγέλων (ο Μηλιαράκης χαρακτηρίζει τον ιδρυτή του ως τοπάρχη⁷⁷, κάτι που μάλλον ισχύει, γιατί προσφερόταν η εποχή για αποσχιστικά κινήματα), ήταν ένας μικρός οικισμός, άγνωστου ονόματος, στη θέση Πατίμα από τα αρχαία χρόνια. Εάν ληφθεί υπόψη ότι ο εν λόγω οικισμός συνέχισε να επιζεί και κατά τη βυζαντινή εποχή, ευσταθεί η υπόθεση που προαναφέρθηκε, ότι δηλαδή μετά την κατασκευή του κάστρου τον 12ο αιώνα οι κάτοικοι αποσύρθηκαν για προστασία κοντά σ' αυτό, όπως συνηθιζόταν. Ήταν, ωστόσο, ακόμη ένας μικρός οικισμός, ο οποίος δεν μπορούσε να συγκριθεί με άλλους περιφερειακούς οικισμούς, όπως, για παράδειγμα, το Ενόριον (Αϊνόρι, Αγιονόρι), που τον 12ο αιώνα πρέπει να ήταν μια μικρή πόλη⁷⁸. Η σημασία του Αγγελοκάστρου αυξήθηκε, όταν επιλέχθηκε από τους Φράγκους ως ο κύριος οικισμός της ευρύτερης περιοχής, που περιλάμβανε περίπου τον τ. δήμο Σολυγείας, και σίγουρα όταν η Καστελλανία της Κορίνθου παραχωρήθηκε στο Νικόλαο Acciaiuoli ή λίγο νωρίτερα, δηλαδή κατά τον 14ο αιώνα, οπότε το βυζαντινό κάστρο των Αγγέλων ανακαινίστηκε και εξελίχθηκε σε κέντρο της γύρω περιοχής.

76. «Αγγελόκαστρον», *Το οικιστικό δίκτυο της Πελοποννήσου στα χρόνια της Επανάστασης*, Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών/Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα 2021, <https://www.settlements-peloponnese1821.eu/map-app/map.php?s=9437> (ημερομηνία πρόσβασης 9/05/2021).

77. ΜΗΛΙΑΡΑΚΗΣ, *Γεωγραφία*, 143.

78. Για το Αγιονόρι, βλ. ΚΟΡΔΩΣΗΣ, *Συμβολή*, 141 κ.ε. Ν. ΣΚΑΓΚΟΣ, *Αγιονόρι Κορινθίας*, Νέα αρχαιολογικά στοιχεία, *Ενόριον* (σημ. 1), 29 κ.ε.

Το κάστρο είναι μικρό, με περιορισμένο σε έκταση γουλά στην κορυφή (ακρόπολη) και ευρύτερο τείχος που δεν ξεπερνούσε τα τέσσερα, το πολύ πέντε στρέμματα, ο οποίος έφερε πύργους. Ο τειχισμένος χώρος εκτείνεται νότια και δυτικά της κορυφής, όπου το έδαφος πέφτει ομαλότερα και ήταν χτισμένα τα σπίτια. Από τους πύργους ένας που σώζεται σε ύψος δύο μέτρων είναι τετράγωνος με πλευρά τεσσάρων περίπου μέτρων⁷⁹. Περιγραφή του κάστρου επιχειρήθηκε αρχικά από τον Antoine Bon⁸⁰ και στη συνέχεια με λεπτομέρεια από τον Ιωάννη Πέππα, ο οποίος προχώρησε και στη σχεδιαστική του αποτύπωση⁸¹. Πρέπει να σημειωθεί, πάντως, ότι σε τέτοιου είδους μικρά κάστρα, οι κάτοικοι έμεναν έξω από τα τείχη, ενώ στο εσωτερικό διέθεταν μικρά σπίτια, όπου αποθήκευαν τις σοδειές τους και κατέφευγαν σε αυτά σε στιγμές κινδύνου. Σ' αυτή την περίπτωση ο οικισμός, όπου έμεναν οι κάτοικοι, η λεγόμενη χώρα (= πόλη, όπως σήμερα σε μερικά νησιά) βρισκόταν έξω από τα τείχη. Αν το κάστρο ήταν μεγάλο, η χώρα συνήθως βρισκόταν μέσα στα τείχη, έξω από την ακρόπολη. Ως προς το Αγγελόκαστρο, βέβαια, δεν σώζονται σχετικές γραπτές πληροφορίες, εάν όμως το τοπωνύμιο *Χόριζα* (προφανώς «μικρή χώρα», με την χαρακτηριστική υποκοριστική αλβανική κατάληξη -ζα)⁸², που βρίσκεται νοτιότερα του κάστρου, ταυτίζεται με τη χώρα, δηλαδή τον εκτός τειχών οικισμό, τότε μπορούμε να είμαστε σχεδόν βέβαιοι ότι οι κάτοικοι ζούσαν έξω από τα τείχη. Για πόσο όμως χρονικό διάστημα κατοικούσαν εκεί δεν είναι δυνατό να διακριβωθεί. Κατά τη διάρκεια του 14ου αιώνα οι περισσότεροι πληθυσμοί στην Πελοπόννησο και αλλού, που κατοικούσαν έξω από τείχη φρουρίων, αποσύρθηκαν στο εσωτερικό των κάστρων, παρότι ήταν στενός ο χώρος, για λόγους ασφαλείας. Ενδεικτικά, οι κάτοικοι της Κορίνθου είχαν ανεβεί στον Ακροκόρινθο ως το τέλος του 14ου αιώνα⁸³. Πιθανότατα το ίδιο θα έπραξαν και οι Αγγελοκαστρίτες.

79. ΚΟΡΑΩΣΗΣ, *Συμβολή*, 139.

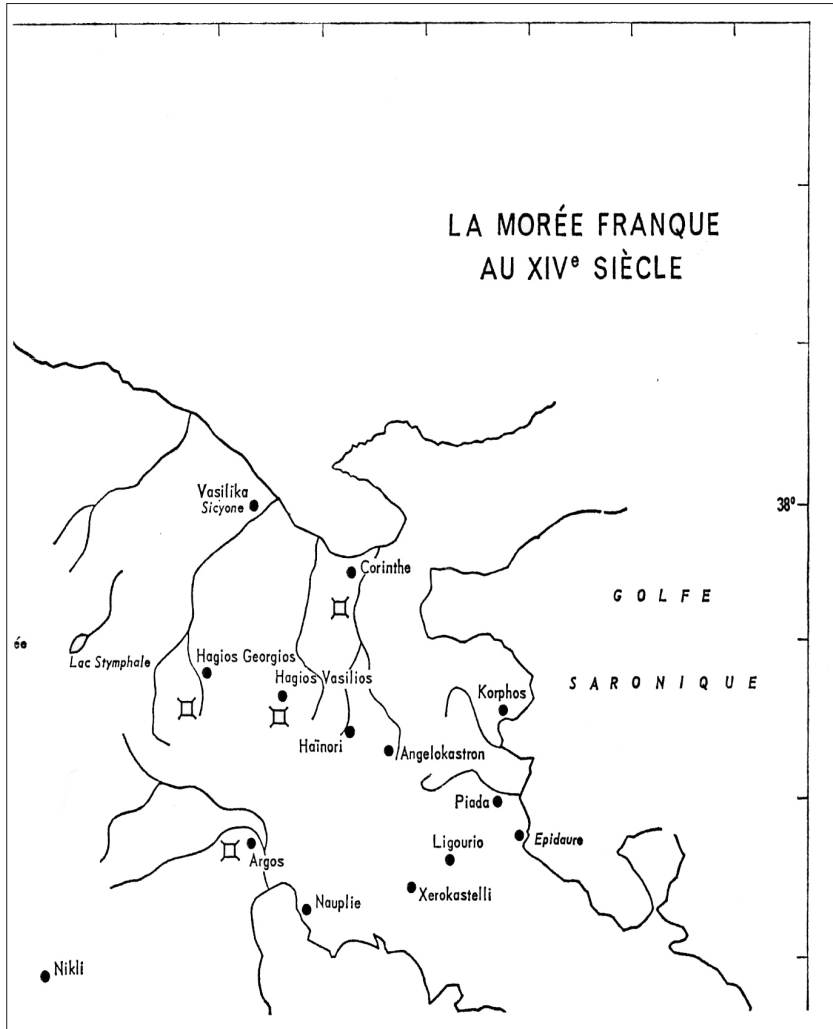
80. BON, *La Morée franque*, 484.

81. ΠΕΠΠΑΣ, *Μεσαιωνικές σελίδες*, 218-223.

82. «Χόριζα», Το οικιστικό δίκτυο της Πελοποννήσου στα χρόνια της Επανάστασης, Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών/Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα 2021, <https://www.settlements-peloponnese1821.eu/map-app/map.php?s=8855> (ημερομηνία πρόσβασης 9/05/2021).

83. ΚΟΡΑΩΣΗΣ, *Συμβολή*, 238-239.

Με τον ερχομό των Τούρκων τα πράγματα άλλαξαν. Όπως αναφέρθηκε, οι μικρές οχυρώσεις σχεδόν αχρηστεύθηκαν και το χωριό μετατοπίστηκε ανατολικότερα, κοντά στο σημείο όπου υπήρχε ήδη ο βυζαντινός ναός του Αγίου Νικολάου. Δεν είναι γνωστό πότε ακριβώς συνέβη αυτό, αλλά μάλλον τις πρώτες δεκαετίες μετά τον ερχομό των Τούρκων. Τα επόμενα χρόνια, το Αγγελόκαστρο αποτελούσε ένα μεγάλο χωριό, που ανταγωνιζόταν το Σοφικό. Το δεύτερο όμως, από τον 16ο, μάλλον, αιώνα, ανέκτησε τα πρωτεία, έως ότου, δύο περίπου αιώνες αργότερα, εξελιχθεί σε έναν από τους μεγαλύτερους οικισμούς της Κορινθίας.

Εικ. 1. Η περιοχή Ανατολικής Κορινθίας
(LONGNON - TOPPING, *Documents*, 324-325).

Εικ. 2. Περιοχή Αγγελοκάστρου-Σοφικού (τ. δήμος Σολυγείας)
Α. ΜΗΛΙΑΡΑΚΗΣ, *Γεωγραφία*, εκτός κειμένου (με μικρές μεταβολές).

THE MEDIEVAL ANGELOKASTRON OF CORINTH

Angelokastron is one of the castles in the Frankish castellania of Corinth, holding a strategic position in the mountainous area separating Corinthia from Argolida, on the route leading from Corinth to Epidaurus. The name is attested in catalogues of castles of the period pertaining to the end of the Middle Ages and the beginnings of Ottoman rule as well as in a cadastre of the feudal family of Acciaiuoli (1365), who possessed the Corinthian castellania during the second half of the 14th century. Angelokastro was part of a broader tax unit comprising the nearby castles of Πιάδα/Piada and Λιγουριό/Ligourio. Part of the agricultural production that belonged to the feudal overlord was collected and stored in these castles. During the late medieval and early Ottoman periods, Angelokastro was the main settlement of the peninsula that ends up in Cape Speiraio/Σπείραιο, suggesting that the center of the region mentioned above had moved from the area of Sofiko (where another important medieval castle thrived in the 12th and 13th centuries). Until the 1970s, Angelokastro remained an important settlement, second in size only to the most important village of Sofiko, within the administrative boundaries of the former municipality of Solygia (Σολυγεία).

